

УДК [130.2(=161.2):316.643.2:82.02]Франко І.

РОСІЯ ЧИ ЄВРОПА? (до проблеми культурологічного вибору Івана Франка)

Роман ГОЛОД

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, 76025*

Зроблено спробу визначити домінують культурологічну систему координат, на яку проєктуються творчі здобутки й еволюція свідомості Івана Франка. Проаналізовано ступінь суміжності й конфронтації галицького, загальноукраїнського, європейського та російського культурологічних контекстів.

Ключові слова: культурний процес, культурологічний простір, літературний процес, євроінтеграція, національна література.

Питання, сформульоване у заголовку дослідження, свідомо чи підсвідомо спонукає до обмірковування проблеми доцільності відповідних методологічних принципів у сучасному франкознавстві. Чи не містить таке формулювання у собі методологічної некоректності; чи не продовжує погану традицію радянського/антирадянського/пострадянського літературознавства підмінювати об'єктивний гносеологічний підхід до вивчення творчості письменника суб'єктивно-аксіологічним підходом? Адже запрограмований у заголовку парадигматичний вибір «*або–або*» ігнорує альтернативу синтагматичної проєкції – «*i–i*».

Очевидно, доцільно передусім чітко визначитися щодо пріоритетів, які нас цікавлять. Бо якщо йдеться про чинники впливу на еволюцію естетичної свідомості Івана Франка, то такими були *i* російські, *i* польські, *i* західноєвропейські, *i* античні, *i* орієнтальні культурологічні елементи. Однак, якщо шукати домінують для всього життя і творчості письменника культурні цінності й орієнтири, то поза межами національної парадигми вони можуть бути з найвищим ступенем вірогідності *або* російськими, *або* європейськими. Іншими словами, І. Франко справді був *i* різнобарвним, *i* універсальним, *i* багатогранним, *i* поліаспектним, але всю цю багатобарвність можна спроектувати на чорно-білу гаму, власне, *або* як біле, *або* як чорне.

Тож пам'ятаючи, що людина універсальних знань й енциклопедичної ерудиції – Іван Франко – тримав руку на пульсі світового культурного процесу і збагачував власну естетичну свідомість відкриттями й здобутками різних національних літератур, спробуємо все ж виявити полюс максимальної духовної енергетики, магнетичне силове поле якого мало домінують вплив на творчість українського письменника.

Отже, наприкінці XIX століття відомий на той час французький літературознавець і мистецтвознавець, палкий прихильник російської культури і полум'яний про-

пагатор російсько-французьких літературних зв'язків А. Давид-Соважо оптимістично стверджував: «В это заветное время, Россия принесет нам свою веру, свою юность, свою отзывчивость, свою искреннюю любовь к низшим, свое страстное стремление проникнуть в высокие таинства вселенной; мы дадим ей наши привычки к точности и методичности, более ясное представление об истинных проблемах, более верное чувство меры и равновесия, более ясное созерцание красоты. Таким образом искусство будет обновлено одновременно светлыми и теплыми лучами» [2, с. 349–350]. Подібно й І. Франко, в особистій бібліотеці якого, до речі, зберігалася цитована вище книга французького дослідника, у статті «Формальний і реальний націоналізм» в унісон із А. Давидом-Соважо диференціює значущості європейських та російської літератур: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених» [11, т. 27, с. 362]. Хоч сам факт пошуку відмінності між творами російських і європейських авторів засвідчує Франкове бачення російської літератури *поза* європейським культурологічним простором, все ж у такій оцінці прочитується симпатія до літератури сусіднього народу. Позитивне ставлення українського письменника до очевидних художніх здобутків російських колег зумовлене різними чинниками. По-перше, тим, що такі здобутки справді були (російська література XIX століття стала частиною класики світового літературного процесу). По-друге, загальноєвропейською тенденцією, що розпочалася ще в першій половині XIX століття, стало уважне прочитання творів російських авторів, пошук у них прихованих змістів, відмінного від західноєвропейського розуміння правди, справедливості, моральності й загалом пошук свіжого літературного *подиху* чи то містичного *духу* загадкової російської душі. Європейцям, особливо французам, було невтямки, як у 1812 році потужну армію Наполеона змогла розбити темна і напівдика біомаса народу без культури, цивілізації, освіти, просвіти і свободи; відтак наслідком того, що Росія «уважать себя заставила», стали пошуки й фетишизація європейцями в російській *культурі* навіть найменших проявів *культури*. Тобто одним із європейських культурних впливів була мода піддаватися впливам російським. Це захоплення Росією набрало таких обертів, що почало навіть викликати зворотну реакцію в окремих європейських письменників (не завжди коректну і толерантну стосовно росіян). Одну з таких інвектив іспанського письменника щодо естетичної нерозбірливості європейців наводить як приклад несправедливої оцінки явищ російської культури учитель і наставник І. Франка Михайло Драгоманов: «Іспанський писатель, за котрого почавсь у мене спір з “Правдою”, осердивсь на свою публіку й узагалі на західноєвропейську за те, що вона борзо чита тепер твори російських писателів (Гоголя, Тургенева, Достоевського, Л. Толстого й ін.) в перекладах французьких і інших. Він схотів показати іспанцям і взагалі західним європейцям, що їм не личить звертати увагу на російські писання, бо вони, мовляв, не підходять до європейського духу, а надто іспанського. Замість того, щоб радіти з життя, – каже він, – росіяни сумують. Вони все говорять про нещасних та бідних та оступаються навіть за покараних в криміналах. (Бачите, росіянам мало того, що людина засуджена сидить в криміналі; вони довідуються, за що засуджено?

що довело людину до вини, навіть коли вона справді винна? і піднімають питання, чи не була яка загальна причина вини, котра тільки виявилась на тій людині, та чи не можна б усунути ту причину: горе, бідноту, темноту й т. ін.?). Покиньте, каже той іспанець своїм землякам, читати такі книжки: їх пишуть люди не нашого духу, не нашої навіть крові, а азійської, жовтої, перейняті наскрізь не нашою вірою, а буддівською» [3, с. 10]. Зрозуміло, що М. Драгоманов обороняв несправедливо, на його думку, звинувачувану російську літературу не тільки від невідомого іспанського русофоба, але й від добре йому знайомих галицьких народовців. Обороняв так заповзято й натхненно, що незабаром обороняти довелося його самого. Відтак третім чинником Франкової позитивної оцінки літературних здобутків північно-східних сусідів була спроба, підтримуючи тезу про любов росіян «до бідних та покривджених», захистити властиво космополітичні й соціалістичні погляди свого товариша і наставника М. Драгоманова від звинувачень народовців в «обрусительстві» й «об'єдинительстві», які друкувалися зокрема на сторінках газети «Правда». І. Франко цілком логічно критикує критиків М. Драгоманова, акцентуючи, що не варто плутати літературу та політику і нарікаючи, що автори у «Правді» виступають не проти московської держави, а проти «московської бесіди та московських писателів». «Се так значить, – пише І. Франко, – як коли б хто казав лишати в супокою того, хто нас б'є, а термосити того, хто, хоть і сам слабкий, силується нас боронити» [11, т. 26, с. 9].

Під впливом космополітичних і соціалістичних переконань М. Драгоманова молодий І. Франко теж захоплюється ідеалами всесвітнього братерства та рівності, що в стосунку до північних сусідів екстраполювалося у прийняття «вічного» російського міфу про добрий народ (уособлення духовності) та поганого царя (уособлення несправедливої державної влади).

Шовіністичні ідеї, загорнуті у блискучі соціалістичні позлітки, активно пропитували *тогочасні* провісники «русского мира». Пізніше, у 1906 році, у передньому слові до видання «Драгоманов М. Шевченко, українофілі і соціалізм» І. Франко вже із сарказмом згадує: «Тямлю, як приїзжі до Львова російські соціялісти, бачучи наші дрібні змагання коло просвіти народу і творення свого письменства, сьміялися з нас і говорили зовсім категоричним тоном:

– І що вам заходиться коло таких дурниць! Час пре до того, що всі люди мусять бути рівні, отже всі національні ріжницї мусять шезнути, а ви працюючи для здвигнення своєї якоїсь нації робите тільки назадницьку, реакційну роботу.

І даремно було говорити їм, що вже хоч би для пропаганди тих самих ідей рівності серед нашої суспільности ми мусимо вживати того язика, яким вона говорить і думає.

– Не нужно! Не нужно! – відповідали диктаторським тоном наші розмовники (а були між ними й родовиті Українці). – Малі нації мусять приставати до великих і вчитися їх язика. Отсе найпростійша дорога до вселюдської рівности» [12, с. 7].

Варто зазначити, що не всі сучасники й соратники Каменяра знаходили в собі силу чинити опір подібного роду пропаганді. У статті «Д-р Остап Терлецький» І. Франко висловив жаль, що його товариш не зміг уникнути облудного впливу ідей «обрусительства»: «Та загалом у тих промовах, у тих широких узагальненнях ми бачимо сліди

розмов Остапових з росіянами; спеціально, як стара знайома, вітає мене фраза про майбутнє зілляння всіх національностей і індивідуальностей у якусь загальну гармонію, в якій годі буде розпізнати окремі кружки» [11, т. 33, с. 326].

Однак критичний розум І. Франка, його вміння самостійно й незалежно від будь-яких упливів *будь-яких* авторитетів аналізувати факти і робити висновки взяли верх над тенденцією до абсолютизації соціал-демократичних чи анархістських ідей щодо майбутнього об'єднання всіх слов'янських рід і потоків в одне російське море. І ось уже в одній зі статей І. Франко не погоджується з М. Дашкевичем, що, в міру зближення великорусів та українців, українській літературі доведеться «все меншати і меншати», аби стати частиною літератури російської: «Може бути, що колись усі народи й зіллються в одну сім'ю, досі, однако ж, того не видно, а освіта, близьке та мирне життя і тісні взаємини не змогли злити водно, наприклад, німців, французів і італіянців в Швейцарії». Відповідно, в уяві І. Франка змінюється і образ «бідних та покривджених» братів-росіян, які усе менше нагадують слабосилих оборонців ще слабших, ніж вони самі, а все більше асоціюються з підступними й агресивними загарбниками, за ментальністю і способом життя не здатними до мирного співіснування зі своїми сусідами. Відтак «чоловікові незалежному і самостійному», на переконання І. Франка, **«просто встидно** говорити про “єдинення”, “велике майбутнє”, там, де брат брату наступає ногою на горло і кричить: або гинь, а ні – то смерть твоя! Яке там буде “велике майбутнє” – се ще журавель в небі; ми, котрим ті “временные невзгоды” не дають дихати, тим майбутнім ситі не будемо» [11, т. 27, с. 194–195].

Неоднозначно в різні періоди життя і творчості ставиться І. Франко й до самого М. Драгоманова (зрештою, як і неоднозначними були погляди останнього). Письменник високо оцінив *позитивні* наслідки драгоманівського виховання. Зокрема вміння М. Драгоманова розбудити в молодого покоління галицьких українців дух вільнодумства, критичного мислення, бажання йти «в ногу» з цивілізованим світом, цікавитися культурою, політикою, науковими здобутками передових європейських народів. Розворушити застійне життя українців Галичини було нелегко хоч би через те, що під впливом певних історичних обставин (відсутність державності, провінціалізм, слабка культурно-просвітницька діяльність) тут сформувався специфічний тип галицького «рутенця», про який І. Франко пише: «Усякі зусилля втягнути його на дорогу реального, конкретного думання стрічають із його боку непереможний опір, так як зусилля змусити рибу марширувати по пішому» [11, т. 35, с. 201]. Із цим галицьким феноменом, здатним до «пустомельства» і нездатним до повноцінного самостійного державного життя, нещадно боровся М. Драгоманов: «Він бачив, що то прокляття народу, замкненого з усіх сторін від Європи, – той малий Китай, де кожний знає усе те, що другий знає, а всякий мало знає такого, що б варт було знати» [11, т. 35, с. 209].

Як новітнє досягнення європейської філософії та політекономії у той час сприймався і соціалістична ідеологія. Тож не дивно, що молодий І. Франко, розчарувавшись в університетській науці, з юнацьким максималізмом «почав шукати знання поза університетом»; він «читав Діккенса, Толстого і Золя, дістав книгу Брандеса про Лассаля, потім дещо з брошур Лассаля, і став соціалістом». Причому, як згадує сам письменник,

«вирішальним був вплив Драгоманова», який «старався збудити в української молоді дух критики, віддання інтересам зубожілого й занедбаного люду, любов до справжньої життєдайної науки, її гідність і чесність» [11, т. 34, с. 373].

Як і цитований вище А. Давид-Соважо, М. Драгоманов плекав утопічну мрію про майбутню європеїзацію Росії чи росіїзацію Європи, про можливість поєднання тогочасної російської емоційно-інстинктивної пасіонарності з багатовіковою європейською культурно-цивілізаційною традицією. Як уже зазначалося, певні об'єктивні обставини для такого зближення на той час історія вкотре підготувала. Не випадково найпопулярніший в останній третині XIX століття французький письменник Еміль Золя, за висловом І. Франка, «найшов прихильнішу критику і нечувану досі популярність та симпатію в Росії, де після критики Белінського, Добролюбова, Писарева і др. публіка, так сказати, більше дозріла до притяжчого корму, який подає д. Золя» [11, т. 26, с. 49]. «Через Росію, – підкреслює І. Франко, – Золя прийшов і до нас, особливо коли в “Друзі” 1876 р. д. Українець в своєму дописі звернув увагу галицької молодіжці і всієї читаючої громади на нього і на цілу новішу реалістичну школу» [11, т. 26, с. 109]. Про діяльність М. Драгоманова щодо популяризації європейської культури та літератури в Галичині пише у статті з промовистою назвою «Михайло Драгоманов і європеїзація літературного процесу в Галичині 70–90-х років XIX ст.» Володимир Матвіїшин. Науковець слушно стверджує, що під впливом наполегливих порад старшого товариша галицька молодь, до якої належав і Франко, зацікавилася творами французьких, англійських, німецьких письменників. Саме завдяки цим порадам М. Драгоманову «вдалося поступово вивести галицьку перекладну, критичну, публіцистичну літературу з рутини й підняти її до належного європейського рівня». На думку В. Матвіїшина, «своєю діяльністю М. Драгоманов відірвав від “рутенства” покоління галицьких громадсько-політичних діячів, вивів їхню працю на широку європейську дорогу, що прискорювало процес утвердження української ідеї у найширших верствах народу» [6, с. 136]. Принагідно зазначимо, що й деякі інші українські літературознавці власне євроінтеграційну діяльність М. Драгоманова вважали його внеском у розвиток української національної ідеї. Сергій Єфремов, наприклад, зазначав: «Та будиши “європейцем української нації”, “западником” у найкращім розумінні слова й консеквентним космополітом щодо мети своєї праці, Драгоманов так само був консеквентним націоналістом щодо форм і способів» [5, с. 466].

Наведені вище міркування підтверджують слова самого М. Драгоманова: «Од того, чи більшу, чи меншу працю, й узагалі, чи більше, чи менше впорядкування й у Росії, й поза Росією покажуть українські громадівці власне в теперішні часи, поки в Росії ще ламлеться самодержавство, залежить і те, чи вистоять українці, як щось самостійне, яке безпосередньо йде до великої мети прогресу європейських громад, чи ні, – чи підуть вони як прихвостні за сусідами, скорше всього за Москвинами» [4, с. 157], – зазначив автор праці «Шевченко, українофіли й соціалізм».

Зокрема, Ярослава Прихода звертає увагу на те, що європейський культурологічний контекст був цілком природним середовищем для М. Драгоманова, і саме в цьому середовищі він бачив подальший розвиток України: «Маючи тверде переконання у тому,

що Україна постійно перебуває у західноєвропейському культурному світі, М. Драгоманов закликав вивчати сучасний йому новий європейський досвід у науці, культурі, науково-технічному поступі. М. Драгоманов був “європеїзатором” української суспільної думки свого часу, навіть не стільки тому, що закликав оволодівати “новоєвропейською наукою”, скільки тому, що пристрасно жадав загального поширення культурно-інтелектуальних світоглядних обріїв тодішньої нечисленної української інтелігенції» [10, с. 143].

Справді, немає жодних об’єктивних підстав вважати М. Драгоманова винятково пропагатором «обрусительства», оскільки його внесок у «європросвітництво» українців теж надзвичайно вагомий. Навіть більше, саме *за прикладом М. Драгоманова* І. Франко теж став популяризатором європейської реалістичної літератури в Галичині та Польщі. Скажімо, у статті «Українська література в Галичині за 1886 рік» І. Франко шкодував, що в «Бібліотеці найзнаменитших повістей» друкують «найбезбарвнішу писанину» замість «шедеврів Діккенса, Шпільгагена, Золя та інших» [11, т. 27, с. 44].

Не без впливу космополітичних ідей учителя І. Франко однаково толерантно ставиться до будь-яких націй і народностей, зокрема й до росіян. Він, скажімо, солідаризується з Драгомановим, коли той критикує шовіністичну працю Стодольського «Етнографія слов’янщини» – «переживання теорії Духінського про монголізм росіян і про винятковий слов’янізм і європеїзм русинів-українців» [11, т. 27, с. 220].

У літературно-критичних працях І. Франко неодноразово порівнює творчість російських письменників із творчістю того-таки Емілія Золя, жодного разу не применшуючи здобутків перших і не перебільшуючи впливу другого. У статті «Влада землі в сучасному романі» І. Франко порівнював творчі методи Е. Золя та Гліба Успенського і писав, що останній є «антиподом Золя», який «буває завжди стисло об’єктивним, змальовує світ таким, яким його бачить сам, але ніде не виявляючи свого власного “я”, Успенський завше виступає на сцені сам, зі своїми думками, зі своєю тугою і журбою» [11, т. 28, с. 187]. У Г. Успенського критик відзначає тенденцію до ідеалізації темної селянської маси («погляд російських народників») [11, т. 28, с. 195]. Водночас І. Франко наголошував, що «твір Золя – це прекрасний мистецький роман, твір російського письменника майже не має мистецької вартості» [11, т. 28, с. 194]. У статті «Еміль Золя, його життя і писання» І. Франко порівнював великого «натураліста» Е. Золя з великим «реалістом» Федором Достоєвським: «Оба вони любуються в студіюванні людської душевної патології, оба слідять, так сказати, під мікроскопом людську душу в її найтайніших рухах, – та проте, яка ж величезна різниця між ними! У Достоєвського матеріальне оточення його героїв зазначене, правда, різко, але коротко, злегка, пейзажів майже зовсім нема; у Золя на се йде добра третина всього місця в повісті. Зате у Достоєвського люди стоять на першому плані, а їх душевний стан є тою атмосферою, що проймає, заповнює всю повість, уділяється читачеві, мучить і потрясає його... У Достоєвського ідіоти говорять, як філософи...; у Золя філософи і вчені говорять мало чим мудріше від простих робітників... Достоєвський є незрівняний психопатолог, Золя – соціолог» [11, т. 31, с. 305]. Для І. Франка Е. Золя і Ф. Достоєвський – однорядні, рівноцінні й самодостатні творчі особистості. Надмірне захоплення Ф. Достоєвським, спроба оцінити його творчість вище, ніж творчість французького письменника, для українця теж неприйнятна. Тому,

аналізуючи статтю Макса Кретцера в Дрезденському виданні «Der Kunstwart» під назвою «Об'єктивність і суб'єктивність у поезії», І. Франко написав, що в ній «Кретцер різко і не зовсім слушно нападав на “описовий” метод Золя, протиставляючи йому аналітичний і психологічний метод росіян, особливо ж Достоевського, якого ставить значно вище Золя. Це захоплення Достоевським, у чому Кретцера випередили інші німецькі “натуралісти”, доводить тільки одне, а саме: великий занепад німецької літератури, яка, особливо в мілітаристському “рейху” Бісмарка, так далеко відійшла від правди, щирості і натуральності, так глибоко загрузла в шаблонах і умовній фальші, що кожний правдивий вираз людських почуттів, хоча б і хворобливих, кожний правдивий опис дійсності діє на них захоплююче, як свіже повітря на звиклого до смороду і гнилизни в'язня» [11, т. 27, с. 283].

У статті «Лев Толстой» І. Франко зазначив: «Правду уявляє він [Толстой] собі не в огидливій, брудній і смердючій одежі, як Золя, не з відштовхуючим обличчям трупа, як Гі де Мопассан, але у вигляді чудової, вічно прекрасної і вічно молоді богині» [11, т. 28, с. 231]. На думку І. Франка, «досить було б порівняти опис смерті в Діккенса, Флобера, Золя, Гонкурів і Толстого, щоб переконатися, наскільки вище в цьому плані стоїть російський реаліст порівняно з західними, які свою тему трактують чи то патетично й поетично, як Діккенс, чи то з погляду фізіологів і анатомів, як Флобер і Гонкури, чи то з соціологічного боку, як Золя, але жоден з них не вкладає стільки душі в свої описи, як Толстой» [11, т. 28, с. 235]. Водночас І. Франко солідаризується з Георгом Брандесом у висміюванні аскетизму Льва Толстого, який «іде за плугом і дає себе фотографувати в цій ситуації...» [11, т. 28, с. 249]. Також І. Франко констатував, що Л. Толстой взяв «на озброєння» «парадокс Бокля», згідно з яким, з розвитком цивілізації збільшується сума знань у суспільстві, але мораль лишається незмінною. Л. Толстой вважав згубним розвиток цивілізації [11, т. 28, с. 247]. Франко ж ніколи не дозволяв собі недооцінки наукового пізнання світу.

Так само з увагою та повагою І. Франко ставився й до інших російських письменників. У статті «Михайло Євграфович Салтиков [Щедрін]», аналізуючи творчість останнього, він висловив цікаві спостереження щодо ставлення і сприйняття гумору в українців і росіян: «Бо коли гумор українця більше погідний і попри всій їдкості та остроті більше гуманний, гумор великороса остається понурий та терпкий навіть там, де вибухає голосним сміхом. І коли в українця крізь сміх видніються сльози, в великороса видніється гнів» [11, т. 26, с. 127]. Високо оцінив І. Франко й творчість Максима Горького. В однойменному літературному портреті він назвав російського письменника «одним із світочів російського народу, одною з оздоб російського письменства» [11, т. 35, с. 368].

Цікаво, що стосовно загальних недоліків російської літератури І. Франко солідаризується з А. Давидом-Соважо. Зокрема щодо необхідності шукати «более верное чувство меры и равновесия, более ясное созерцание красоты». У цьому сенсі автор знаменитого трактату «Із секретів поетичної творчості» критикує реальну критику Добролюбова, для якої «важний поперед усього факт»: «Що особливо дивує нас в тих словах, так се цілковите знехтування штуки “реальною” критикою. Для неї твір штуки

має таке саме значення, як явище дійсного життя, отже, артистичне оповідання буде так само цінне, як газетярська новинка» [11, т. 31, с. 52]. Цю ж думку І. Франко розвинув у статті «Принципи і безпринципність», полемізуючи зі С. Єфремовим: «Д[обродій] Єфремов, живучи, очевидно, в крузі ідей, вироблених у Росії ще Добролюбовим та Писарєвим, шукає в літературі поперед усього публіцистики, тенденції, студії певних хиб та подавання певних рецепт на їх лічення, тобто речей, які, по думці письменників молодшої генерації, – і не самих лише декадентів – властиво не належать до літератури, а творять домену публіцистики, соціології, статистики та практичної політики» [11, т. 34, с. 364–365].

Водночас у європейській літературі у І. Франка не викликала захоплення інша крайність, коли «ідеї, переважно песимістичні і антисуспільні, робляться необхідними приналежностями духового умеблювання в головах європейських модерністів» [11, т. 31, с. 383].

У цілому спостерігаємо відносну рівновагу позитивних і негативних Франкових оцінок щодо досягнень і недоліків у західноєвропейському та російському літературних процесах. Франко-критик намагався будувати свої розмірковування на об'єктивних засадах, уникаючи упередження і тенденційних підходів, так, як учив його критик-Драгоманов.

Загалом уплив М. Драгоманова значною мірою інтернаціоналізував світогляд І. Франка (маючи на увазі «інтернаціоналізм» у власне *інтернаціональному*, а не специфічно-російському, розумінні слова). До речі, у статті з промовистою назвою «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах» І. Франко метафорично сформулював власне виважене бачення діалектики зазначених категорій щодо літературного процесу: «Кожий чільний сучасний спісатель – чи він слов'янин, чи німець, чи француз, чи скандінавець, – являється неначе дерево, що своїм корінням впирається якомога глибше і міцніше в свій рідний національний ґрунт, намагається ввісати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і короною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань» [11, т. 31, с. 34]. Цю ж думку І. Франко практично повторює в «Історії української літератури»: «Кожда національна література – се в більшій або меншій мірі органічний виплід свого, місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перейнятим із довговікових міжнародних зносин» [11, т. 40, с. 10]. А в статті «Хуторна поезія П. А. Куліша» І. Франко ставить під сумнів навіть знамените Шевченкове «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля», бо, мовляв, «воля, свобода, коли має бути правдивою, повною волею у нас, мусить ґрунтуватися на волі міжнародній, загальнолюдській» [11, т. 26, с. 162]. У цьому ж *націо-інтернаціо-нальному* дусі письменник підтримує редакційну політику видання «Товариш»: «національність є рамка, яку слід заповнити здобутками нової науки і європейської культури» [11, т. 27, с. 219]. А в статті «Шевченко і критики» І. Франко з приємністю відзначає: «На підставі порівняльного методу переконуємося, що загальні літературні прояви не поминають і нашого народу і літератури, доказом чого можуть послужити: романтизм, реалізм, натуралізм, декадентизм і т. д.» [11, т. 35, с. 235].

Значну лепту в те, що «загальні літературні прояви не поминають і нашого народу і літератури» вніс саме М. Драгоманов, і в цьому читається його позитивний вплив на галицьку свідому молодь, зокрема й на І. Франка. Однак, на відміну від інших «молодих духів» (наприклад, Михайла Павлика чи Остапа Терлецького), які не могли протистояти авторитетові «жєневського громовержця», І. Франко поступово ставав рівнозначною вчителєві, самодостатньою і самоцінною особистістю, відтак не всі погляди та ідеї М. Драгоманова сприймав як аксіоми. Навіть більше, у зрілому віці І. Франко від молодечого повного захоплення М. Драгомановим кидається в іншу крайність – категоричне, а тому й, мабуть, не зовсім справедливе, заперечення його позитивного впливу. У передмові до видання листів М. Драгоманова (1906) І. Франко нарікає: «Тільки тепер, прочитуючи їх у цілості, я зрозумів, як мало ті листи дали мені для розширення мого світогляду, а зате як багато важкої муки вони причинили мені»; Драгоманов «робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно...»; «поводився зо мною не педагогічно» [11, т. 37, с. 190]. Психологічно розбіжності з учителем давалися І. Франкові нелегко. Існує багато спогадів сучасників письменника, які стверджували, що в «смеркальний період», коли під впливом хвороби Франкові доводилося переживати важкі галюцинативні стани, йому найтяжче (аж до фізичного болю) давалися «зустрічі» з духом М. Драгоманова, який скручував письменникові пальці дротом, не даючи писати.

Проте, як би важко це не далось, І. Франко все ж зумів критично переоцінити драгоманівські ідеї. У статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» він зазначив, що як політик М. Драгоманов «до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії – gente Ukrainus, natione Russus...» [11, т. 45, с. 430]; а в знаменитій статті «Поза межами можливого» деталізував підстави такої характеристики: «Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київським періоді було переконання про конечність міститися українству і політично, і літературно під одним дахом з російством. Українська література – популярна, для домашнього вжитку; все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по-російськи, наповняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбівню» [11, т. 45, с. 282]. В усвідомленні зрілого І. Франка, який не лише заперечує хибні переконання вчителя, але й вчиться на його помилках, західноєвропейські ідеали так само безплідні в українському духовному середовищі, як і русофільські, якщо їх протиставляють ідеалам національним: «Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його [Драгоманова. – Р. Г.] очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І, навпаки, не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності» [11, т. 45, с. 283].

У виборі політичних орієнтирів зрілий І. Франко проявляє більше раціоналізму і прагматизму, ніж його вчитель. Він, скажімо, скептично ставиться до спроб «захвалювання московського кнута, що нібито має бути ліпший для нашого народу від австрійської конституції» [11, т. 35, с. 402]. Зневажливе ставлення до європейських цінностей у прихильників «руського мира» – давня й запущена хвороба. Причому російські наймити поза межами Росії у вишукуванні європейських недоліків традиційно перевершують навіть своїх панів у метрополії. Ось як І. Франко описав подібну підлу і підступну старанність галицьких москвофілів: «Коли задля сеї (російської. – Р. Г.) помочі Гушалевиц іменем усього руського народу готов відцуратися свободи, тобто австрійської конституції, то ми бачимо в тім прояви загального москвофільського світогляду, тої шаленої програми, яка думала спровокувати інтервенцію Росії, вмішання її в австрійські діла ненастанним плачем та криком на польсько-німецько-жидівсько-румунсько-мадярські кривди та утиски, а для піддержання і оправдання того крику рада була кожній дійсній чи хоч би лише мнимій кривді і роздувала її до неможливих розмірів, нехтуючи, промовчуючи або навіть руйнуючи все добре та корисне, що досягнули русини в Австрії чи то з ласки правительства, чи завдяки власній праці. Чим гірше, тим ліпше – се був девіз тої партії; чим гірше загалові, народові, тим ліпше для нас, тим ближча російська інтервенція! Скільки підлоти та деморалізації наплоджено! Скільки брехень нагороджено!» [11, т. 35, с. 70].

Звичайно, І. Франко не ідеалізував і ліберальну доктрину, що поступово оволоділа свідомістю інтелектуальної європейської еліти. Ту ж австрійську конституцію сам І. Франко неодноразово критикував і висміював (досить згадати його оповідання з промовистою назвою «Свинська конституція»). В одному з листів до М. Драгоманова (11–12 жовтня 1892 року) він поготів стверджував: «Австрія нічогосінько суцного для мужика руського не думає зробити, а тут у Відні дехто прямо говорить, що Австрія і польські пани згори махнули рукою на Галичину, певні, що в разі конфлікту вона пропаща, і стараються тільки як можна більше її експлуатувати» [11, т. 49, с. 357]. А в «Одвертому листі до гал[ицької] української молодезі» І. Франко *одверто* вказує на всі недоліки і небезпеки «ліберального доктринерства», яке в Росії пустило коріння не гірше, ніж у європейських країнах: «Нехай і так, що доктрина православія стратить своє жало ексклюзивності (ліберал тим і ліберал, що до обрядових доктрин йому байдуже); але доктрина самодержавія й обрусенія дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством: вистарчить замість самодержавної особи поставити самодержавну ідею – ідею нероздільності та єдності Росії, непорушності російського великодержавного становища і фундаментального, кат'єкзохен державного становища “руського”, т. є. великоруського народу, – і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та оглуплювання окраїн для “добра” центра, маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі, на взір угорського» [11, т. 45, с. 403]. Водночас І. Франко усвідомлював: «Тільки там, де сей доктринерський автократизм стрічав діяльний, організований, елементарний опір, – у Польщі, в Фінляндії, потроху в Литві, – він нарешті виявляв склонність до концесій, а бодай до якихось перетрактацій» [11, т. 45, с. 403]. Тому-то І. Франко жалкує (знову-таки не без

натяку на негативний приклад М. Драгоманова): «Найменше такого опору знаходив собі авторитарний доктринаризм на Україні. Не тому лише, що українське слово було сковане і закнебльоване, а головню тому, що велика часть світлих українців, вихована в тих самих ідеях авторитарного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе *gente Ukraini, natione Russi*, в душі й явно дорожила й дорожить фантомом “великої, неподільної Росії”» [11, т. 45, с. 403–404]. Франкові нарікання цілком зрозумілі й читаються у руслі європейських цінностей: жодна держава Європи не дала жодних конституційних прав і свобод для своїх громадян без боротьби, з доброї волі добрих правителів. Але в тих країнах, у яких громадяни відстоюють власну національну чи соціальну гідність і більше сподіваються на себе, ніж на прищестя доброго царя-батюшки, авторитаризм виявляє схильність до якихось (зокрема й конституційних) «перетрактацій». На відміну від свого вчителя, І. Франко все ж віддає перевагу і належне «австрійській конституції». На відміну ж від раннього Франка, Франко пізній не захищає М. Драгоманова від звинувачень в «обрусительстві», а, навпаки, додає свій голос до інвектив на адресу останнього. Недооцінювання української національної ідентичності й переоцінювання російського лжеінтернаціоналізму – основні «гріхи» драгоманівської концепції в очах І. Франка. Водночас значущість євроінтеграційної діяльності вчителя щодо своїх прихильників і послідовників в Україні І. Франко ніколи не оскаржував.

Тобто можемо стверджувати, що письменник замолоду перехворів драгоманівською «хворобою лівизни» та, поборовши недугу, став сильнішим і більш загартованим для праці на національному ґрунті. Зрештою, драгоманівська наука допомагала Франкові реально оцінювати цей самий *ґрунт*. Категоричний тон «жєневського громовержця» вчувається, коли І. Франко ганьбить «галицьке вузькоглядство», «назадництво», «рутенство», зрадництво, москвофільство. У статті «Чи вертатись нам назад до народу?» він висміяв заклик о. Наумовича повертати назад до народу (назвав позицію діяча «назадництвом»), оскільки пов'язував таке «навертання» з елементарною пропагандою москвофільства: «Хіба ж він... не висказує таких самих дитинячих та недоріких думок про єдинство двох віддільних народів, про змагання немовби самого народу до того єдинства, яким бавиться трохи не вся наша інтелігенція? Хіба ж він в книжечках, писаних для народу (Издания общ[ества] им[ени] Мих. Качковского), не унижується до простої брехні, говорячи, що сам народ на Україні домагався заборони української мови!» [11, т. 45, с. 149].

Загалом доморощене москвофільство зрілий І. Франко не те, що засуджував, він його зневажав і водночас співчував занедбаним і занапашеним долям його носіїв: «Гушалевиц не був одиноким здібним і талановитим чоловіком, якого – ще вжию вульгарного вислову – пожвакало і виплювало наше москвофільство. Яків Головацький, Іван Наумович, Ізидор Шараневич, Антін Петрушевич і многі інші зазнали сеї долі... Напрям, що має метою умертвити живого духа та живий національний рух серед нашого народу, мертвить, ломить і деправує поперед усього своїх чільних діячів. Немов упир, він висмоктує з них живі соки, а відриваючи їх від живого ґрунту, засуджує їх на неминучу духову загибель. Виссаних, здеправованих ветеранів він не може потребувати,

бо йому треба чимраз свіжих сил; та не може й шанувати, бо у них нема того, що все і всюди збуджує пошану, нема ореолу ідейності, характерності та власного почуття чесної праці для високого, живого діла» [11, т. 35, с. 8]. Прихильникам «радикального язикового москвофільства» І. Франко нагадує дотеп митрополита Яхимовича, «який після одної вечірки, на якій гостив у себе більшу компанію таких москвофілів, мав сказати з нехиттю: “Тьфу! Прийшли, наштокали, накакали, аж хата смердить!” [11, т. 35, с. 56–57]. На думку І. Франка, особистою драмою Івана Гушалевича, є те, що він, «викинувши зі свого човна той перший фундаментальний баласт – рідну мову, помалу позбувається й чисто формальних прикмет душі й сумління, доходить при живому тілі до повної моральної гнилизни». І. Франко переконаний: приклад І. Гушалевича мав би бути засторогою для молодих «москаликів-соколиків», «що так і рвуться повторити сей експеримент» [11, т. 35, с. 73].

Про дволичність і дводушність молодих москвофілів, про їхній «національний гібридизм», який «не міг будити симпатії до себе» у представників інших національностей, і з яким «рука в руку йшла «ретроградність» і «безідейність» [11, т. 45, с. 413], І. Франко написав у статті «“Ідеї” й “ідеали” галицької москвофільської молодіжі» (1905) [11, т. 45, с. 413]. Автор викрив облудність проповідуваного москвофілами псевдомиру та лжеінтернаціоналізму: «Ваші слова про “вселюдське братерство і всемирну любов” мов блискавка відкрили мені порожнечу вашого серця. Qui nimis probat, nihil probat (хто багато доводить, нічого не доводить. – *Р. Г.*). Хто ставить собі занадто широкі ідеали, той показує, що для життєвої потреби не має ніяких» [11, т. 45, с. 420]. В іншій статті про вірш І. Гушалевича з промовистою назвою «Мир вам, браття» І. Франко написав: «Кожде слово того гімну, як на ту пору, було кричучою брехнею. Ані русини не приносили нікому миру, бо самі, уперве збудившись, мусили своїм хоч би найскромнішим рухом заважати іншим та гальмувати потроху їх рухи; ані мир не був знаком наших отців, які, власне, лише війною та боротьбою здобули собі те, чим були, а миром та застоєм утратили все; ані, врешті, русини не мали причини просити миру, бо мир мусив би знов приспати їх ледве що розбуджені сили» [11, т. 35, с. 10].

У статті «Східно-Західні непорозуміння. (З приводу книжки Підеші “Восток і Запад”») І. Франко глузує з «вічних» російських пропагандистських байок про рятівну місію «здорового Сходу» відносно «загниваючого Заходу»: «Серед малоосвічених, усяких писарів та дрібних чиновників, без сумніву, довго ще не переведуться охочі до таких широких, загальникових балаканин, оті “патриоты свого отечества”, яких серце росте при думці, що Москва – се центр усього світу, а “наша матушка Рассея всьому свету галава”, що Захід гние і ось-ось розвалиться, і тільки зі Сходу, з-над Волги та Оки, прийде відродження світу – розуміється, в виді містичної трійці: православія, самодержавія і (московської) народності». Цікаво, що І. Франко вважає Галичину з її москвофільством більш прихильною до такого типу байок, тоді як «на Україну (йдеться про підконтрольну царській Росії частину України. – *Р. Г.*) такі балакання та теорії якось досі не доходили; чи то тому, що українець загалом думає конкретніше, не любить пустого теоретизування, чи, може, тому, що спеціально від такого самозасліплення хоронила українця його іронічна вдача, а окраїнне, поневолене положення України в

Росії не дозволяло надто ентузіастично підхоплювати вигуки про вищість Росії над Заходом» [11, т. 35, с. 199–200].

Лاپідарно Франкове ставлення до москвофільства найкраще характеризують його ж слова: «У такому значенні москвофільство, як і усяка підлість, всяка продажність і деморалізація – це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним» [11, т. 46, кн. 2, с. 261].

Драгоманівське критичне ставлення до «рідних» хиб і недоліків стало характерною рисою і Франкового літературно-критичного стилю. У статті «Наше літературне життя в 1892 році» літературознавець скаржитися, що «в найбільшій часті нашої країни, серед маси нашої нації властиво нема ніякого руху літературного», нема повноцінного літературного життя [11, т. 29, с. 7–8]. І. Франко переконаний, що «писатель мусить знати докладно історію літератури всесвітньої, а особливо сучасну літературу свою власну і головних європейських народів, щоб знав, які теми літературні і в який спосіб бували і бувають оброблювані», щоб не повторювати когось, а творити щось нове, своє [11, т. 29, с. 9]. На думку І. Франка, для поживлення українського літературного життя його передусім необхідно «централізувати»: «Типовим приміром такого осередку літературного є Париж. Від XVI віку майже без перерви є він духовим і літературним серцем Франції, ба, в значній мірі цілої освіченої Європи. Німеччина не має досі такого центру... Многота університетів, музеїв, великих бібліотек... і загалом огнищ наукового життя і книгарської торгівлі... не дають в Німеччині зцентралізуватися життю літературному так, як се бачимо у Франції» [11, т. 29, с. 10].

Не маючи власного повноцінного культурного центру, українці нерідко змушені були шукати його в сусідів. За тим-таки М. Драгомановим, «на Україну насувалась нова філя європейських думок, на сей раз більше через Московщину, яка, маючи в собі все таки центр із людьми по європейському вивченими в Петербурзі, багато в чому випередила Україну. То була філя матеріалістичних і соціалістичних думок» [4, с. 24]. Справді, у Росії (традиційно для імперських країн) центр культурного життя сформувався навколо центру життя політичного. У другій половині XIX століття весь російський літературний бомонд сконцентрувався у столиці – Санкт-Петербурзі. Як уже зазначалося, Росія тоді вкотре обрала курс на євроінтеграцію, захопилася до безпам'ятства культурою «побитої» нею ж на початку століття Франції. Причому про *безпам'ятство* національне можна говорити у прямому розумінні слова: дворянство, владна російська еліта масово впадали в забуття рідної мови заради спілкування французькою. Стара добра наївна Європа відповідала Росії взаємністю, шукала в таємничій російській душі прихованих сакральних змістів і філософських сенсів, чекала нових ідей від російських літераторів і здобувала нових прихильників серед російських читачів. На якомусь етапі розвитку цієї ідилії склалася навіть ситуація, коли російська та французька літератури розвивалися практично в унісон. Скажімо, деякі літературознавчі статті Еміля Золя інколи в перекладі російською мовою у петербурзьких журналах виходили швидше, ніж у Франції мовою оригіналу. Значний внесок у євроінтеграцію російської літератури зробив Іван Тургенєв, який особисто був знайомий із чільними представниками тодішнього французького мистецького бомонду. Тож тим цікавіші міркування І. Франка про

європейські впливи на російський літературний процес, висловлені в літературному портреті «Іван Сергійович Тургенєв». Віддаючи належне творчості видатного росіянина, І. Франко торкався також питань ширших контекстів і дискурсів. Зокрема йдеться про історію та характер європейських прагнень російської еліти: «На початку XVIII ст. могутю рукою Петра Великого вирвана з вікового просоння і випхана в “Європу” тота упривілейована часть російської суспільності з гарячковою сквапливістю кидаєсь хапати з західноєвропейської культури все, що блищить, що впадає в очі, що незвичайне і нове». Водночас І. Франко констатує, що «інтелігенція російська цивілізуєсь лиш поверх: під модною фризурою і модним фракком сидять давні варвари; культура приплила до них зверху, але не ввійшла в кість і кров; куплена за гроші, нахапана мимоїздом, по дорозі, сталась їх здобичею, але не власністю, не хлібом насущним. Але не кінець на тім: як та чужоземна бранка, введена в дім дикого варвара, хоч і не стала йому рідною, а все ж таки своєю красою сліпить його непривичні очі, каже йому забути про все, що діється в домі, а тільки на неї заглядатися, так і тут сталося. Для “культури”, для “європеїзму” ніби образовані росіяни почали далеко живіше інтересуватися тим, що діялось в Парижі і в Берліні, аніж тим, що творилося в їх власнім домі». Звідси – «двоїстість в їх привичках» (Катерина листувалася з Вольтером і водночас дарувала козаків та їхні землі своїм коханцям) [11, т. 26, с. 293]. «Мов чорна нитка, тягнеться те внутрішнє роздвоєння в характерах російських інтелігентних людей аж до нинішніх днів. Воно становить основну ноту майже цілої російської літератури...», – переконаний І. Франко. Причому це недуга, «з котрої Росія і досі ще не видужала помимо тисячних і не раз навіть геройських ліків» [11, т. 26, с. 294].

Ще раз підкреслимо, що це І. Франко пише в статті про передового російського євроінтегратора. Складається враження, що І. Франко радить росіянам припинити даремні «європотуги»: мовляв, через власну ментальність не перескочиш! Навіть більше, розширюючи контекст аналізованої статті, можна зауважити чітку Франкову установку на позитивне сприйняття органічних проявів автентичної національної ментальності російських письменників, у якій, на переконання українця, власне й варто шукати якщо не панацеї від описаного вище «роздвоєння», то, принаймні, найдієвіших ліків із усіх «геройських». У листі до М. Павлика (30 липня 1879 року) І. Франко пише: «Говорячи про белетристику рос[ійську], Ви правду сказали, вказуючи її джерело в Франції... Інше діло Решетников та Помяловський, котрі не наслідували іностраних тому бодай, що їх не знали, котрі з сльозами в очах описували людей живих у тій цілі (як наївно каже Решетн[иков] про “Підлипнян”), щоб їм помочи. Такі реалісти, по-моєму, стоять щирим чуттям і чесним змаганням, хоть і не талантом, вище наших преславних Бальзаків, Флоберів та Жорж Зандів, котрі пишуть про абстрактних людей і за абстрактні інтереси, а не раз і не за інтереси, а для інтересу. До таких людей я маю велику симпатію і в їх простім, неотесанім слові чую більше крові, більше накипілого горя і сліз, ніж у цілих романах західних артистів» [11, т. 48, с. 201].

Відповідати своїй природі, бути собою, не прагнути досягати ідеалів «поза межами можливого», якщо це не узгоджується з твоїми генетичними (у позитивізмі – «расовими») особливостями – ось пропонований від І. Франка рецепт збереження душевної

рівноваги й цілості характеру росіян. Рецепт – рівною мірою рятівний і згубний для наших сусідів, бо заводить їх у замкнуте коло. Відповідати своїй природі, бути собою – означає і надалі залишатися, нехай і здоровим, нехай і «під модною фризурою і модним фраком», нехай і з обстриженою черговим петром бородою, та все ж давнім диким варваром, у крові якого нуртує на рівні інстинкту самозбереження потреба відбирати і присвоювати чуже (імперія здатна або розбудовуватися, або вмирати). З іншого боку, свідомо варваризуватися – означає залишатися поза межами цивілізованого світу, яким би він привабливим і блискучим не здавався крізь ґрати клітки чи крізь прорубане в залізній завісі віконце.

Тож і в кінці XIX століття Росія *вкотре* віддала перевагу власним глибинним дрімучо-імперським традиціям, які у всі часи залишаються спрямованими на збереження імперії заради імперії, навіть якщо для цього доводиться жертвувати навіть не таким дрібницями, як європейська інтеграція, а мільйонами життів власних громадян. Наслідки самоізоляції Росії від європейських цивілізаційних цінностей теж були добре відомі Франкові: «А діється там щось таке, чому не легко прибереш назву, чому паралелі вказує історія хіба в перших віках християнства. Ми знаємо, що безмежність самовладства доводила тодішніх римських володарів до недуги, до спеціальної форми божевілля, яку наука називає *Casarenwahnsinn*. Останні десятиліття російської історії – се образ подібного божевілля, але не одиночного, а масового. Всевладний російський чиновник дуріє. Не знаходячи меж ані опору своїй самовладі, він стратив почуття різниці між можливим і неможливим. Не почувавши ніякої одвічальності за свої вчинки, він стратив почуття різниці між дозволеним і недозволеним. А властиво він станув на тім, що все вільно, йому все вільно. Розуміється, під одною умовою – благонадьожності» [11, т. 45, с. 353]. Основною ознакою «вічного» чиновницького беззаконня в Росії завжди постає розгул бюрократії. «Оповідати скажені, з усякого погляду безцільні вчинки сучасної російської бюрократії за останні десятиліття було б занадто багато» [11, т. 45, с. 354], – зазначив І. Франко. Благословляє всевладність російської бюрократії церква: *варварська цивілізація* «потребує лише фіктивного, мальованого, фарисейського православія, зведеного до абсурду і втопаного в болото, zdegradovanого до ролі слуги, поліцейського та шпіона душ, бо тільки таке православіє може давати санкцію всім її огидним заходам» [11, т. 45, с. 354].

Звичайно, попри критичне ставлення І. Франка до «унії», остання таких негативних характеристик від нього не отримувала. Про греко-католицьку церкву, яка, як і більшість західноєвропейських церков, керується принципом «кесарево кесарю, а Богові Боже», І. Франко писав: «Що унія вважала злуку з римською церквою умовою спасення, се так, але се була догма така сама, як догма православної церкви, що обіщувала спасеніє в злуці з Москвою». Проте «для народної просвіти унія була не менше, коли й не більше толерантна, як православіє; навіть більше остільки, що не витискала народної мови з проповіді, з катехізації, з початкової школи» [11, т. 33, с. 37]. У зв'язку з цим І. Франко позитивно відгукувався про Андрея Шептицького, хвалив його мову, близьку до народної, а у зверненні до гуцулів (йдеться про пастирське посланіє «О квестії соціальній») – навіть із використанням діалекту («річ, досі нечувана у наших церковних

достойників, які в своїм обмеженні вважали себе, мабуть, не лише владиками душ, але також владиками мови» [11, т. 45, с. 378]). За І. Франком, митрополит Андрей говорить зі своєю паствою «як європеєць, він сам думає і силує думати кожного, хто хоче розмовляти з ним» [11, т. 45, с. 378–379].

«Каков поп – таков и приход», – стверджує російська приказка. Яка церква – така і моральність. Франкові неодноразово особисто доводилося переконуватися у моральній ущербності деяких його російських візаві. Тому до чергових «сюрпризів» з їхнього боку ставився навіть без гніву, а радше «з розумінням», поблажливо-іронічно. Як-от у статті «Причинки до автобіографії», де між іншим зазначив: «Добрим російським звичаєм видання виходить без повідомлення і якого-будь відшкодування автора; мабуть, девіз московського товариства “Польза” треба би докладніше висловити “Собственная польза” [11, т. 39, с. 36]. Тут-таки І. Франко спростував закиди автора його біографії до російського видання творів письменника, про те, що майже всі вони автобіографічні й обурювався висновками росіянина про жахливу систему освіти в Галичині. «Російський автор, згадуючи про “дореформенну” школу, має на думці, очевидно, російські школи часів царя Николая; сей тип шкіл не має нічого спільного з тим типом галицької гімназії, який виробився в Галичині на німецькій основі і давав, крім науки класичних мов, також основне знання німецької мови, всесвітньої історії, природничих наук, фізики та математики, чого російські гімназії не дають й досі» [11, т. 39, с. 39]. Від себе можемо додати, що це Франкове «досі» має тяглість аж до наших днів. Причому завдяки непроханим «визволителям» поширилося й на Галичину. Наслідки розповзання «русского мира» в освітній сфері теж були добре відомі Франкові: «Ще перед повстанням, коли 1827 р. почалися зміни в польських школьництві на Україні, почалася їх русифікація, а з нею занедбування науки, погоня вчителів за наживою та просте хабарництво» [11, т. 35, с. 123].

Негаразди в російському суспільстві розповсюджуються на всі сфери життя, і це цілком нормально як для імперії варварства чи «зла», чи «русского мира», – як її не назви. Парадоксально, але порятунком для всіх сусідів агресивного «варвара» часто стає те, що ці ж загальні негаразди розповсюджуються і на російське військо. За І. Франком, «непорядки в армії, невідготовленість та боязливість офіцерів та недотепність воєнного плану – вічні і невідступні хвороби російської армії» [11, т. 35, с. 415].

Безперечно, зрілий І. Франко все це відчував. Франко ж «присмеркового» періоду все це отримав можливість побачити. Під час російської інвазії в Галичину письменник на собі відчув «переваги» тодішнього «русского мира»: від замороження коштів у банку «Дністер» і неможливості отримувати свої скромні виплати – до відправки синів на службу в лавах Легіону Українських січових стрільців та масових арештів нелояльної до російських «визволителів» галицької інтелігенції. Я. Мельник спростовує фантазії деяких ідеологічно заангажованих радянських франкознавців на тему прихильності письменника до російських загарбників, що нібито проявилася в розмовах з гуцулами про «велику надію на Росію», де «є велика людина, яка дбає за волю трудящих всіх національностей»; або на тему участі І. Франка в братерській зустрічі львів'ян з «визволителями» 3 вересня 1914 року, коли він «піднесено розмовляв з офіцерами й

солдатами російської армії» про життя в Росії та в Україні та «про великих російських і українських письменників Толстого, Горького, Шевченка» [8, с. 99–100]. Дослідниця аналізує низку віршів І. Франка останнього періоду антимілітаристського спрямування («Царські слова», «Інвазія», «Успіх фортуни», «Під сей воєнний час», «Муж довір'я»), у яких «поет майстерно викриває прикриті лицемірними гаслами, фальшивою риторикою істинні плани Росії» і в яких, «на відміну від пропагандистського штампугу царизму – патетичного образу Росії – «собирабельниці руських земель», захисниці братів-слов'ян від австрійського панування, поет показує справжню суть експансіоністських прагнень Росії»:

Чим ті люди себе тішать,
Що Росія якась мати?
Конче треба стрілять, вішать,
А то як же панувати?
І хто буде шанувати? [7, с. 191–192].

У непомилності й вічності Франкових бачень і передбачень ми маємо можливість переконуватися і досі. Ще 1998 року Оксана Пахльовська слушно зауважила: «Нині, з нашої історичної перспективи, бачимо лазерно націльну точність теоретичного мислення І. Франка. Адже після становища “резервації”, на яку прирік Україну царський режим, невдовзі почалися форми радянського “гетто”. Та І. Франко, разом з Лесею Українкою, зробивши цю потужну “ін’єкцію європеїзму” в організм української культури, безпосередньо підготували мистецьку революцію “Розстріляного Відродження” під знаком Європи і в цілому поворот українського суспільства до реінтеграції в європейський культурний материк, – процес, як відомо, актуальний і нині» [9, с. 30]. З нашого ж історичного часу можемо констатувати, що актуальність українського виходу з російської неволі та повернення до Європи обітованої у ХХІ столітті тільки зростає. Франкова «ін’єкція європеїзму» рятувала нас упродовж цілого століття. Євроінтеграційну справу І. Франка підтримували цілі покоління його послідовників. Як зазначає Ірина Веретейченко, «ідея європеїзму в Україні постійно перебувала і перебуває у центрі дискурсів про ідентичність і викликає пристрасні полеміки про шляхи розвитку культури, зокрема літератури» [1, с. 62]. Франкова євроспрямованість векторно збігається з відомим гаслом Миколи Хвильового «геть від Москви!». На переконання останнього, «Європа – це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив “на закаті”, не та, що гние, до якої вся наша ненависть. Це – Європа грандіозної цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азіатського ренесансу» [13, с. 426]. Перед Хвильовим свого часу постало питання національно-екзистенційного вибору: «Оскільки наша література стає нарешті на свій власний шлях розвитку, остільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс». В однозначній відповіді М. Хвильового закодовано досвід багатьох поколінь українських культурних діячів: «У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких заперечень... Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватись на московське мистецтво. Справа в тому, що

російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування... Наша орієнтація – на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми» [13, с. 573]. Хвильовий, як і Франко, обрав Європу не через ненависть до Росії чи до її культури та літератури: «Це зовсім не значить, що ми цю літературу не любимо, а це значить, що ми органічно не можемо на ній виховуватись» [13, 571]. Хвильовий, як і Франко, шукав *органічно-національних* шляхів для подальшого розвитку національної ідеї. Найсприятливіше середовище для українського культурного ренесансу він вбачав винятково у системі координат європейських духовних цінностей. Франко теж не відділяв проблему реалізації української національної ідеї від загальноєвропейського культурологічного контексту. Має рацію Я. Прихода: «Зміст концепту Європа в публіцистиці Івана Франка містить різні контексти – і географічний, історичний, філософський, і передусім – культурний та цивілізаційний. Франко презентує ідеї спільної Європи, й у цьому контексті – ідеї єдиної України» [10, с. 145]. Дослідниця наголосила: «Не викликає сумніву в Івана Франка і те, що Україна – це частина Європи» [10, с. 144], адже українсько-руський народ, за словами самого ж письменника, «живе, безперечно, також у Європі», і є «живим огником у сім'ї європейських народів і діяльним співробітником європейської цивілізаційної праці» [11, т. 46, кн. 2, с. 340].

Справді, органічність європейського шляху розвитку для України І. Франко ніколи не ставив під сумнів. У статті «Література, її завдання і найважливіші ціхи» він зазначав, що «народність» і «національність» не є «жодні провідні принципи, так як принципом не можна назвати спання, їдіння, дихання і т. п., хоч се також речі правдиві, природні і для чоловіка конечні» [11, т. 26, с. 14]. Так само для нього не була «жодним провідним принципом» європейськість. І. Франко, як людина, яка отримала європейську освіту, вільно володіла кількома європейськими мовами, приймала європейську систему цінностей, мислила по-європейськи, надихалася кращими зразками європейського мистецтва і літератури, просто не мав іншого вибору, ніж спати, їсти, дихати, бути галичанином, українцем і європейцем. Це зовсім не означає, що він зневажав, чи ігнорував, чи не любив російський народ чи російську культуру та літературу. До них він теж ставився з повагою і цікавістю, так само, як до культури та літератури поляків, євреїв, арабів, індусів чи представників будь-яких інших націй і народностей. Та тільки це була цікавість і повага *іншого*. Це була цікавість і повага людини, інтегрованої в *іншу* систему координат, *іншу* систему духовних цінностей.

Як доводить історія, російським правителям (від Петра I, до В. Путіна) завжди забагалося прорубувати вікно в Європу, а не заходити до неї крізь навстіж відчинені двері (носії загадкової російської ментальності ніколи не шукали легких шляхів!). Але немає лиха без добра... Берімо приклад з І. Франка: поважаймо, цікавмося літературою, співчуймо братньому російському народові, спостерігаючи за його насиченим внутрішнім культурним життям крізь ним же прорубане вікно в ним-таки зведеній новій старій залізній завісі. Спостерігаймо знадвору... З європейського боку...

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Веретейченко І.* Функціонування концепту європеїзму в літературно-критичних текстах українських письменників / І. Веретейченко // *Мандрівець*, 2015. – №1 (січень–лютий). – С. 62–66.
2. *Давидь-Соважо А.* Реалізм и натурализм вь литературѣ и вь искусствѣ / А. Давидь-Соважо. – М., 1891. – 350 с.
3. *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу / Михайло Драгоманов. – 3-тє вид. – К. : [Криниця]: Друкарня А. І. Гросмана, 1913. – 159 с.
4. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм / М. Драгоманов // *Вибране / М. Драгоманов.* – К. : Либідь, 1996. – 682 с.
5. *Єфремов С.* Історія українського письменства / С. Єфремов. – К., 1995.
6. *Матвійшин В.* Михайло Драгоманов і європеїзація літературного процесу в Галичині 70–90-х років XIX ст. // *Український літературний європеїзм: монографія / Володимир Матвійшин.* – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 264 с.
7. *Мельник Я.* З останнього десятиліття Івана Франка / Я. Мельник. – Львів, 1999. – 208 с.
8. *Мельник Я.* І остання часть дороги... Іван Франко : 1908–1916 / Я. Мельник. – Дрогобич : Коло, 2006. – 439 с.
9. *Пахльовська О.* Творчість Івана Франка як модель культурно-національної стратегії / О. Пахльовська // *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин.* – Львів : Світ, 1998. – С. 19–31.
10. *Прихода Я.* Європа в публіцистичних текстах Івана Франка / Ярослава Прихода // *Вісник Львівського університету.* – 2007. – С. 142–147. – (Серія журналістика ; вип. 30).
11. *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. / *І. Франко.* – К. : Наукова думка 1978–1986.
12. *Іван Франко.* Переднє слово // *Шевченко, українофіли і соціалізм / М. Драгоманов.* – Львів, 1906 – С. 3–11.
13. *Хвильовий М.* Твори : у 2 т. Т. 2 / М. Хвильовий. – К. : Дніпро, 1995. – 924 с.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2015

Прийнята до друку 27.12.2015

RUSSIA OR EUROPE?

(towards the issue of Ivan Franko's culturological choice)

Roman HOLOD

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76025*

The paper attempts at determining the dominant culturological framework on which Ivan Franko's artistic achievements as well as the evolution of his mind are projected. It analyzes the degree of contiguity and confrontation of the Halychyna, Ukrainian, European, and Russian culturological contexts.

Keywords: cultural process, culturological space, literary process, European integration, national literature.